

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС, КРИМИНАЛИСТИКА

УДК 343.1

ЗАХИСТ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ В СВІТЛІ ДОТРИМАННЯ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ

Андрій БОНДЮК,

аспірант кафедри кримінального права та процесу
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

SUMMARY

The article covers a basic review of fundamental principles with regard to provisions of procedural rules (Code of criminal procedure of Ukraine), rules of European Convention on human rights and fundamental freedoms and also Law of Ukraine 'On courts and status of judges'. Moreover, taking into account specifics in highlighted topic, meaning protection of human rights and freedoms in a context of investigative judge activity at pre-trial stage, there was conducted an analysis of content and role of main principles in investigative judge work and frames of its observance.

Key words: investigative judge, pre-trial stage, human rights, protection of human rights and freedoms.

АНОТАЦІЯ

У статті представлено базовий огляд основоположних принципів із використанням правових приписів кримінальних процесуальних норм, норм Європейської конвенції з прав людини та громадянина, а також Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Окрім того, з урахуванням специфіки висвітленої тематики, а саме захисту прав та свобод людини в контексті діяльності слідчого судді на етапі досудового слідства, проведено аналіз змісту та ролі основних принципів у роботі слідчого судді та меж їх дотримання.

Ключові слова: слідчий суддя, досудове слідство, права людини, захист прав та свобод.

Постановка проблеми. Законність – це порядок, а порядок послугує вірний шлях до піднесення людських цінностей і моралі в суспільстві. Повага до основоположних прав людини та громадянина засвідчує високий рівень правосвідомості населення, людину і закон, а також сприяє ефективному здійсненню правосуддя, в основі якого лежать засади верховенства права та рівності усіх перед законом. Особливим статусом у питанні дотримання законності, правопорядку та захисту прав, свобод і законних інтересів людини користується слідчий суддя як суб'єкт процесуальних відносин у кримінальному провадженні.

Актуальність теми. Слідчий суддя, ставши в результаті прийняття нового КПК України процесуальним суб'єктом на стадії досудового розслідування, у своїй діяльності керується основними принципами кримінального судочинства. Однак, попри це, положення законодавства про судову діяльність та суддівську етику продовжують застосовуватися як першоджерела виконання суддею своїх завдань та його ролі в апараті суду. А відтак, дослідження їх ролі в процесі здійснення повноважень слідчим суддею стосовно дотримання прав та свобод людини на стадії досудового слідства і є головною метою нашої роботи.

Вклад основного матеріалу дослідження. Оскільки слідчий суддя здійснює певні процесуальні дії та приймає рішення в досудовому слідстві кримінального провадження, його компетенція знаходиться в межах кримінального процесуального законодавства.

Кримінальний процесуальний кодекс у статті 7 закріплює загальні засади кримінального провадження, серед яких: верховенство права, законність, рівність пе-

ред законом і судом, повага до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя, недоторканність права власності, презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів, і у доведенні перед судом їх переконливості тощо [1, с. 7].

Принцип верховенства права полягає у визнанні людини, її прав та свобод найвищими цінностями, які визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Лише закон може обмежувати чи іншим чином встановлювати рамки суспільних відносин, а держава та її представницькі органи повинні здійснювати свою діяльність на благо людини з урахуванням інтересів та потреб своїх громадян.

Стаття 9 КПК проголошує: під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Йдеться про те, що органи, які здійснюють у тому числі і досудове розслідування, зобов'язані приймати рішення та вчиняти процесуальні дії лише на підставі та в межах законодавства України, а також ратифікованих міжнародно-правових актів. Слідчий суддя, як суб'єкт контрольно-наглядових повноважень, повинен дотримуватися норм чинного законодавства та стежити за його

дотриманням іншими учасниками кримінального провадження. Також здійснюючи певні процесуальні дії органами слідства чи прокуратури, слідчий суддя визначає елемент законності та правомірності вчинення таких дій у кожній конкретній ситуації.

Принцип рівності перед законом та судом продовжує попередню ідею дотримання букви закону і наголошує, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених кодексом, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками.

Особливу увагу слідчого судді, як гаранта захисту прав та свобод осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, звертає на себе принцип поваги до людської гідності, що проявляється у забороні під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування тако-го поведження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

Важливість втілення в кримінальному судочинстві такого конституційного положення, як право людини на повагу до її гідності визначається тим, що саме в цій області державної діяльності в найбільшій мірі виявляється можливість державних органів і посадових осіб застосовувати примус, обмежувати або позбавляти людину її прав і свобод, наданих Конституцією [2, с. 50–56].

Таке питання може поставати під час затримання особи, примусового приводу чи застосування запобіжного за-соби, наприклад, у вигляді тримання під вартою. На такі речі слідчий суддя зобов'язаний реагувати невідкладно, так як його позиція і місце на стадії досудового розслідування полягає у недопущенні будь-яких порушень прав людини органами досудового розслідування чи прокуратурою, які шляхом вчинення неправомірних дій до підозрюваного (обвинуваченого), порушують правило об'єктивності, чесності та справедливості здійснення кримінального про-вадження.

Принцип, яким часто можуть зловживати органи до-судового розслідування у вигляді найжорсткішої міри процесуального примусу, є забезпечення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 12 Кодексу). Під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопору-шення інакше як на підставах та в порядку, передбачених кодексом.

Кожен, кого затримано через підозру або обвинувачен-ня у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого по-збавлення свободи та подальшого тримання.

У даному випадку слідчий суддя керується базови-ми ідеями кримінального судочинства про необхідність достатніх мотивів та головне доказів для обмеження права на вільне пересування та порушення особистої недоторканності. Саме слідчий суддя здійснює оцінку доказів та перевіряє можливість застосування інших мір примусу до особи, оскільки затримання чи взяття під варту є останньою «інстанцією» в ряді запобіжних заходів.

Наприклад, М.Є. Шумило справедливо зазначає, що стадія досудового розслідування є найбільш вразли-вою для порушення прав людини і громадянина, в якій переплітаються і не збігаються інтереси особи, суспільства і держави [3, с. 375–380]. При цьому, наголошує О.Г. Яновсь-ка, рішення слідчих суддів щодо застосування заходів за-безпечення кримінального провадження найбільш чуттєво сприймаються та оцінюються учасниками кримінального судочинства, адже подібні рішення найчастіше обмежують чи порушують такі конституційні права, як право на свобо-ду, особисту недоторканність, право на приватне життя та власність [4, с. 12–17].

На підтримку викладеного твердження Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у Листі від 05.04.2013 р. № 223-559/0/4-13 роз'яснив у п. 1: «Вирішуючи питання про за-стосування заходів забезпечення кримінального провад-ження, у кожному випадку розгляду відповідних клопотань слідчі судді зобов'язані:

– сумлінно і принципово здійснювати повноважен-ня із суворого контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні під час до-судового розслідування, діяти у межах і відповідно до вимог закону;

– перевіряти наявність об'єктивної необхідності та виправданості такого втручання у права і свободи осо-би, з'ясувати можливість досягнення мети, на яку посилається автор клопотання, без застосування цих заходів [5].

Опираючись на такі факти, розуміємо, що кон-троль за дотриманням законності дій органів досудово-го слідства полягає у спрямуванні розумової діяльності слідчого судді на дослідження та оцінку пред'явлених сторонами кримінального провадження фактів (доказів) та обрання тактично правильної, з урахуванням співрозмірності очікуваних наслідків та поставленої мети, правообмежувальної дії».

Важливим для слідчого судді з точки зору необхідності його застосування для забезпечення принципу змагальності сторін та доступу до правосуддя є принцип забезпечення права на захист.

Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуд-жений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати дока-зи, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим кодексом.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Сторони кримінального провадження мають рівні пра-ва на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших про-цесуальних прав, передбачених цим кодексом.

Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Як уже зазначалося, введення інституту слідчого судді, за яким закріплена функція судового контролю за дотри-манням прав та свобод осіб у кримінальному провадженні,

багато в чому на даному етапі сприяє практичному розширенню можливостей для сторони захисту на об'єктивне та неупереджене судочинство. Коли прокурор був наділений повноваженнями контролюючого органу, досудове розслідування мало здебільшого обвинувальний характер, оскільки на стороні обвинувачення стояли і прокуратура, і слідство. При цьому, прокуратура могла вирішувати багато процесуальних питань, які ставили сторону захисту у менш вигідне положення стосовно збору та подання доказів, подання клопотання про вчинення процесуальних дій чи скарги на дії або бездіяльність органу досудового слідства тощо.

Принципово новим став характер кримінального судочинства на етапі досудового розслідування, коли слідчий суддя отримав повноваження здійснювати судовий контроль та забезпечувати права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження. А тому принцип змагальності отримав «нове дихання» разом із встановленням рівноваги ролі обвинувачення та захисту.

Таку думку в своїй роботі підкреслює і науковець В.К. Волошина, стверджуючи, що для реалізації принципу змагальності на стадії досудового розслідування важливим є рівноправність потерпілого та підозрюваного. Слід зазначити, що розширення лише прав підозрюваного є однобічним, оскільки не сприяє рівноправності сторін [6, с. 169].

Як зазначено в Кримінальному процесуальному кодексі, а також відбивається на характері законодавства України в цілому, загальноправові принципи у кримінальному провадженні діють відповідно до положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, та застосовуються з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Слідчий суддя, виконуючи роль представника судового нагляду за законністю проведення процесуальних дій на стадії досудового розслідування, вчиняє ті чи інші дії, ґрунтуючись, окрім положень вітчизняного законодавства, на положення міжнародно-правового характеру.

Так, серед інших прав людини Конвенція визначає, що кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

- а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
- б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
- в) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення, чи її втечі після його вчинення;
- г) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру, або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;
- д) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;
- е) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну, чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «в» пункту 1 цієї статті, має негайно

постати перед суддею чи іншою посадовою особою, який закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання [7, с. 5–12].

Не менш важливим виступає право на ефективний засіб юридичного захисту: кожен, чії права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Видається зрозумілим, що роль слідчого судді на досудовому розслідуванні можна поправу вважати ключовою та, не применшуючи його значення, вирішальною для надання кримінальному провадженню рис законності, справедливості, неупередженості та повноцінності. Юридичні догми, закріплені на рівні національного та європейського законодавства, виступають провідниками діяльності будь-яких посадових осіб, а особливо органів, які вершать правосуддя. Наміри та результат реалізованих повноважень слідчим суддею повинні неухильно збігатися з основоположними принципами, які визначають дотримання прав та свобод і законних інтересів громадян, в тому числі підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні кримінального правопорушення, і бути головною метою діяльності усієї системи кримінального судочинства. А надто таке питання має вагу при вирішенні долі людини на стадії досудового слідства.

Суд, за природою свого створення, покликаний здійснювати практичну реалізацію нормативно-правових приписів закону для врегулювання суспільних правовідносин та стримання проявів негативної (девіантної) поведінки індивідів у рамках закону та правового порядку. На етапі досудового розслідування така функція належить слідчому судді, який є представником судової влади та суб'єктом контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Кримінальний процесуальний кодекс містить визначення слідчого судді – це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому статтею 247 цього Кодексу, – голова чи за його призначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя. Слідчий суддя (слідчі судді) у суді першої інстанції обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [8, с. 7] судову владу реалізують професійні судді шляхом здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур. Це положення дає нам безапеляційні підстави вважати, що слідчий суддя наділений повноваженнями судді в його загальному значенні для здійснення повноважень із правозастосування та правозахисту. З іншого боку, розглядаючи сторону кримінального процесу, слідчий суддя виконує спеціалізовані повноваження, що на етапі досудового розслідування проявляються у здійсненні судового контролю за дотриманням прав та свобод осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Відтак, ми не можемо окремо розділяти функціональне призначення слідчого судді, як судді із загальною компетенцією вирішення спорів, та судді у кримінальному

провадженні на етапі досудового розслідування. І першочерговим доводом на підтримку зазначеного твердження є керування слідчим суддею загальними принципами здійснення правосуддя відповідно до законодавства України.

Так, закон проголошує, що «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». На виконання цих положень покладена реалізація слідчим суддею своїх повноважень, основа яких закладена Конституцією країни, Законом «Про судоустрій та статус суддів» та Кримінальним процесуальним кодексом України.

Важливою нормативною умовою, яка визначає об'єктивність та всебічність здійснення судом своїх повноважень, є самостійність суду. «Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, ... чи впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом». В цьому питанні слідчий суддя перебуває під особливою увагою, оскільки його робота дуже тісно переплітається з роботою органів слідства, прокуратури та стороною захисту (підозрюваним (обвинуваченим), його представником).

Під час проведення досудового розслідування на слідчого суддю покладаються особливі повноваження з нагляду та оцінки процесуальної діяльності учасників кримінального провадження, та контроль за дотриманням конституційних прав та свобод підозрюваного (обвинуваченого). Саме слідчий суддя повинен об'єктивно оцінити представлені докази на підтримку клопотання про застосування запобіжного заходу, або ж законність та допустимість тих чи інших доказів, які потім будуть досліджені в судовому порядку. Тому за таких умов слідчий суддя завжди перебуватиме під непрямим «підсвідомим» впливом учасників досудового слідства, і лише його неупереджений погляд на факти дозволить отримати справедливий результат роботи. Забезпечення контролю за дотриманням прав, свобод та законних інтересів осіб, які беруть участь у досудовому слідстві, покладає на слідчого суддю обов'язок спостереження за діями, в першу чергу, правоохоронних органів, як носіїв владних функцій. Однак, не варто забувати, що поняття прихильності та завчасного «переходу» на чийсь бік суперечить базовим принципам здійснення правосуддя та кримінального процесу в цілому. Слідчий суддя є гарантом законності, і його безсторонність забезпечує встановлення істини та рівноправності на досудовому слідстві, що, в свою чергу, прямо відображається в процесі судового розгляду.

Висновки. Характер діяльності слідчого судді на стадії досудового слідства має відверто імперативне спрямування. Керуючись законодавчо визначеними принципами кримінального судочинства та судоустрою загалом, повноваження слідчого судді заключаються в поєднанні судового контролю за дотриманням прав і свобод учасників кримінального провадження та недопущення (попередження) проявів свавілля з боку владних органів досудового слідства та прокуратури в реалізації правообмежувальних процесуальних дій.

Позиція слідчого судді як суб'єкта, належного до апарату місцевих судів загальної юрисдикції, виражається у координації своїх дій у межах судового контролю за дотриманням основних принципів та судової дискреції, спрямованих на виявлення істинності намірів організації заходів органами досудового слідства та прокуратурою, а також надання їм відповідної оцінки щодо допустимості, законності та неминучості реалізації.

Список використаної літератури

1. Кримінальний процесуальний кодекс України із змінами та доповненнями станом на 05 вересня 2012 року – К. : Алерта, 2012 – 336 с.
2. Барташук Л. Роль суду (судді) у забезпеченні права людини на повагу до гідності під час розгляду кримінальної справи / Закон и жизнь – № 3. – 2011. – С. 50–56.
3. Шумило М. Наукові основи реформування досудового слідства / М. Шумило // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 8 жовтня 2010 р., м. Одеса. – Одеса, 2010. – С. 375–380.
4. Яновська О. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судового контролю у кримінальному провадженні / Вісник академії адвокатури України. – № 2 (27). – 2013. – С. 12–17.
5. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14>.
6. Волошина В. Щодо питань реалізації принципу змагальності у доказуванні на стадії досудового розслідування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ. – № 2. – 2013. – С. 166–171.
7. Європейська конвенція з прав людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 / European Court of Human Rights – с. 5–12 – Режим доступу : www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.
8. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 30.07.2010 р. / Офіційний вісник України – № 55/1. – 2010. – 7 с., ст. 1900.